

fremtidige forhold til Rusland, at Danmark var af størst storpolitisk interesse for Storbritannien i årene lige efter krigen. Både under interventionskrigene og senere, da de første handelsmæssige forbindelser blev knyttet. Her kunne det være interessant at følge de antydninger op, der findes i de amerikanske aktudgivelser, om at briterne ved krigsafslutningen i 1919 opfordrede Danmark til at stille tropper og materiel til rådighed for randstaterne for at udfylde det militære tomrum, tyskerne efterlod sig der. Briterne ønskede det naturligvis ikke udfyldt af bolsjevikkerne; men var af politiske og resourcemæssige grunde ikke selv indstillet på at yde effektiv bistand. Den danske regering afslog, men kom senere til at spille en vis rolle ved etableringen af de første britisk-sovjettiske kontakter, mens omvendt den britiske regering fulgte de danske bestræbelser for at sætte gang i handelen med Sovjet med stor interesse, og forsøgte at indpasse de danske initiativer i vestmagternes generelle politik overfor Sovjetstyret. Set i dette perspektiv ville ikke genforeningsåret 1920, men 1923, hvor den dansk-sovjettiske handelstraktat blev afsluttet, være det naturlige slutpunkt for en behandling af de problemer, krigstiden medførte for det britisk-danske forhold.

Jørgen Sevaldsen

Jørgen Hæstrup: ... Til landets bedste. Hovedtræk af departementschefstyrets virke 1943-45, II. Udgivet af Udgiverselskab for Danmarks nyeste Historie, København, Gyldendal, 1971. 329 s. Ill.

Andet og afsluttende bind af dr. Hæstrups værk om departementschefstyret skildrer perioden fra juli 1944 til Befrielsen. Det er mærkelig læsning. Minutiøst, undertiden time for time skildres departementschefernes og især Udenrigsministeriets direktør, Nils Svenningsens arbejde med at formulere protester og gøre forestillinger overfor Det tyske Riges befuld-mægtigede i Danmark, dr. Best; protester og forestillinger, som modtagere, selv når han ville, ikke kunne imødekomme, og som afsenderne vidste ville forblive stort set virkningsløse. Der er med Hæstrups ord »et moment af absurditet« (s. 210) i denne vandring til dr. Bests kontor, som fortsattes helt frem til den 3. april 1945, medens de allierede hære trængte frem i Tyskland og modstandsbevægelsen og tysk militær og politi udenfor vinduerne kæmpede en kamp, der mindede stadig mere om krig. Hvorfor fortsatte departementscheferne deres funktion?

Spørgsmålet blev stillet på spidsen ved aktionen mod det danske politi den 19. september 1944. Med den blev der fra tysk side rettet det hidtil alvorligste anslag mod forhandlingspolitikens spilleregler og den danske administration fik revet den ene arm af. Den umiddelbare reaktion sy-

nes for flertallet af cheferne at have været, at de ikke kunne og heller ikke burde fortsætte. De fik i første omgang støtte til dette standpunkt fra politikerne, som de straks spurgte. På grund af begivenhedernes hast mødte fra 13-mandsudvalget den 20. om aftenen kun Vilh. Buhl, Ole Bjørn Kraft og Knud Kristensen til konference med et udvalg af departementscheferne. Herved fik det standpunkt, at cheferne burde gå af, overvægt. Buhl og Kraft havde efter forhandlinger med Frihedsrådet lagt sig fast på denne linie, og Knud Kristensen vaklede over for argumenterne om, at cheferne ikke kunne fortsætte uden politi. For så vidt kunne departementscheferne med god samvittighed have besluttet sig til at træde tilbage. Ikke desto mindre vedtog de den 21. september om formiddagen først at høre en bredere kreds af politikere og – mere bemærkelsesværdigt – repræsentanter for erhvervsorganisationerne. Afgørende for denne beslutning var en forståelig usikkerhed med hensyn til hvad der ville blive konsekvensen af tilbagetræden. En tænkelig udgang var en tysk ordre om at fortsætte, som ville have eksponeret cheferne på det ubehageligste. En anden mulighed var, at de trak hele administrationen med sig. En udtalelse fra Ministerforeningen, som citeres af Hæstrup med datering den 22. september (s. 106), er formentlig blevet til allerede den 20. Den udtrykte alvorlig tvivl om, hvorvidt centraladministrationen kunne fortsætte uden departementschefernes medvirken. Det var også kendt og blev refereret på chefernes møde, at de to socialdemokratiske medlemmer af 13-mandsudvalget, Bording og H. P. Hansen var modstandere af tilbagetræden og at flere organisationsformænd havde udtalt sig for forbliven. Endelig har utvivlsomt direktør Svenningsen og sikkert flere chefer fra begyndelsen været af den opfattelse, at man skulle blive siddende. (P. Munch, Optegnelser fra og om Besættelsestiden II, 1967, s. 290). Klart er det imidlertid, at tanken var lige kærkommen for Svenningsen og for Buhl. Svenningsen fik opbakning for sit synspunkt, og Buhl fik skudt organisationerne frem foran politikerne og fik dem til at tage et medansvar for departementschefstyrets fortsættelse. Buhl var i knibe. Han var 13-mandsudvalgets ledende kraft, han havde sammen med Svenningsen skabt departementschefsordningen i september 1943, han var hovedeksponenten for den opfattelse, at det var og blev politikerne, der havde det afgørende ord. Men han var i september 1944 dybt involveret i bestræbelser for at få manøvret Socialdemokratiet, men helst også hele det »gamle« politiske system ind på en »allieret« linie, der kunne sikre det grebet om den politiske magt i Danmark, når Tyskland brød sammen. Aktionen mod politiet den 19. september stillede et ubehageligt spørgsmål på et ubelejligt tidspunkt: Vil politikerne stadig tage ansvaret for departementschefstyret?

Det er futilt at spørge om Buhl mente sit Nej ærligt. Som stemningen var i Frihedsrådet den 19. september, var der næppe anden mulighed for

fortsat at være i stue med det end at gå ind for departementschefernes afgang. Men standpunktet splittede Socialdemokratiet; store dele af partiets *rank and file* var gravet ned i det danske samfunds hverdagsproblemer, hvis løsning krævede administrationens uforstyrrede fortsættelse. Det er eksempelvis ikke vanskeligt at forestille sig H. P. Hansens følelser som formand for Købstadsforeningen overfor den situation borgmestrene ville komme i, hvis statsadministrationen brød sammen. Den 21. september om eftermiddagen stod Socialdemokratiets partiråd med Hartvig Frisch' ord »for første gang under Besættelsen . . . overfor en virkelig dybtgående modsætning i bedømmelsen af et realpolitisk spørgsmål«. Mødet endte uden afstemning, men med en »votering«, der gav Buhl mandat til at stemme for chefernes afgang.

Men han brugte ikke mandatet. Dr. Hæstrup mener (s. 95, 99), at forløbet af mødet den 21. om aftenen, hvor erhvervsrepræsentanterne enstemmigt og indtrængende opfordrede cheferne til at fortsætte, har ombestemt Buhl. Det tror jeg ikke. Jeg tror ikke, at erhvervsrepræsentanterne har sagt andet end hvad Buhl – og for den sags skyld alle de tilstedeværende departementschefer og politikere fra 13-mandsudvalget – ventede, at de ville sige. Det vigtige var, at de lagde deres lod i vægtskålen, før politikerne udtalte sig, og derved påtog sig et medansvar for departementschefsordningens videreførelse. Det fremtræder ret klart, at politikerne i 13-mandsudvalget inden mødet med erhvervene var blevet enige om at lade organisationsrepræsentanterne tale først. Buhl indledte derpå med at udtale, at politikerne ikke var enige, og Jørgen Jørgensen rundede af med at fremhæve, at det ikke var udelukket, at de kunne blive det (s. 99 f.).

Det var her tampen brændte. Endnu inden Socialdemokratiets partirådsmøde vidste Buhl, at kun han selv og de konservative Kraft og Fibiger i 13-mandsudvalget ønskede chefernes afgang; de 7 øvrige tilstedeværende medlemmer, hvoriblandt Bording og H. P. Hansen talte for deres forbliven (P. Munch anf. arb. s. 290 f.). Organisationsrepræsentanternes udtalelser var velkomne for de fleste af politikerne, men mest for Buhl, for ham gav de mulighed for at bakke ud af nej-standpunktet uden at ødelægge sit forhold til Frihedsrådet og samtidig for at opnå det, som *også* var vigtigt: bevarelsen af sammenholdet i Socialdemokratiet og mellem partierne. Det sidste lykkedes ikke helt. Da 13-mandsudvalget den 22. september tog stilling til den af Svenningsen og Buhl udarbejdede skrivelse, hvori cheferne meddelte dr. Best, at de som et forsøg og under protest ville fortsætte, gik alle med, men de konservative med anvendelse af udtryk, der lagde ansvaret for departementschefsordningens fortsættelse over på de øvrige politikere – og på cheferne selv. Det var illoyalt, både overfor de øvrige politiske partier og overfor embedsmændene, men det betød ikke noget. De konservative blev i 13-mandsudvalget. Og 13-

mandsudvalget vedblev at fungere som departementschefernes »holdepunkt«.

I skildringen af overvejelserne og forhandlingerne mellem den 19. og den 22. september 1944 ligger bindets tyngdepunkt. Den er et eksempel på, hvordan Hæstrup mestrer at klarlægge og analysere et indviklet handlingsforløb med den klassiske historieskrivnings metoder, uden at gribe til beslutningsprocesforskningens barbariske rubriceringer. Den ville dog have vundet på et par punkter, hvis dr. Hæstrup havde benyttet P. Munchs samtidige optegnelser. Her kunne han have fået klarere besked om standpunkterne i 13-mandsudvalget end Hartvig Frisch kan give (s. 94 note 12, jfr. P. Munch anf. arb., s. 290 f.). Og han ville næppe have ændret den opfattelse, han gav udtryk for i 'Hemmelig Alliance': At Buhl var stærkt medvirkende ved udformningen af departementschefernes protestskrivelse til dr. Best (s. 105, note 19, jfr. P. Munch anf. arb., s. 292 f.). I det skildrede handlingsforløb ligger svaret på spørgsmålet: Hvorfor fortsatte cheferne deres funktion? Fordi et politisk flertal og organisationerne mente, at de havde en vigtig opgave at løse. Det var ikke helt den samme opgave, som stod i centrum, da ordningen blev etableret i september 1943. Da gjaldt det videreførelsen af forhandlingspolitikken, nu fortsættelsen af en dansk administration.

I et vist omfang er der et skisma mellem det bogen fremstiller og det som var kernen i departementchefstyrets funktion. Dr. Hæstrups fremstilling er i det væsentlige bygget på referaterne fra departementschefsmøderne og på Udenrigsministeriets akter om forhandlingerne med tyskerne. Her er det udformningen af protestpolitikken, der dominerer. Men det gjorde den ikke i departementschefernes hverdag. Der var det først den helt »almindelige« administration, dernæst bestræbelserne for at afbøde besættelsens virkninger og endelig i det gedulgte støtte til modstandsbevægelsen og forberedelse af Tysklands sammenbrud, der optog tid og tanker. Der er gode grunde til, at chefernes daglige arbejde som ledere af dansk administration er uomtalt, det unddrager sig beskrivelse i en almindelig historisk fremstilling, og dets betydning kan være vanskelig at måle, men til syvende og sidst var det måske det, som politikere, organisationsfolk og landets almindelige borgere kom til at lægge mest vægt på.

Det er kendeligt, at departementschefernes bestræbelser for at afbøde virkningerne af besættelsesmagts foranstaltninger i den periode, som dette bind behandler, var begrænset af, at forhandlingspolitikken havde løbet linen ud. Hertil bidrog naturligvis optrapningen af kampen mellem tyskerne og Modstandsbevægelsen, men bagved virkede det forhold, at krigslykken afgørende havde vendt sig. Den 2. september 1944 skinnede dette faktum gennem den udenrigsministerielle prosa, da Svenningesen i et departementschefsmøde begrundede, at man – i modsætning til hvad man havde gjort året før – nu burde afslå at medvirke ved indkvar-

tering af arbejdskraft til tyske befæstningsarbejder. Svenningsen slog en gevaldig krølle på tungen og udtalte, »at krigen i det sidste år var nået frem til en storpolitisk situation, i hvilken det ville være vanskeligt for danske myndigheder at yde nogen medvirkning ved foranstaltninger, der tilsigtede at imødegå dispositioner fra de allieredes side«, men ingen misforstod ham, og afslaget blev enstemmigt vedtaget (s. 46). Samme holdning indtog man, da spørgsmålet dukkede op igen i oktober (s. 149–53), og da tyske flygtninge og sårede soldater i februar 1945 begyndte at oversvømme landet, blev forholdsordren den, at tyskerne selv måtte beslaglægge ejendomme til indkvarteringen, de danske embedsmænd skulle indskrænke sig til at kritisere tyske planer og tage stilling, hvis flere muligheder bragtes i forslag af tyskerne (s. 220–24). Hvor det derimod drejede sig om at hjælpe de danske, som var deporteret til Tyskland, var departementscheferne utrættelige; her var det jo, set fra et dansk synspunkt, kun noget at vinde. Bogen indeholder en meget fyldig skildring både af Udenrigsministeriets bestræbelser for at udvirke hjemsendelser og af administrationens og Røde Kors' arbejde for at skaffe medicin og fødevarer frem til de deporterede.

Rundt om i bogen belyser Hæstrup, hvorledes administrationen ad forskellige veje stod i forbindelse med det illegale arbejde. Fremstillingen af den vigtigste kontaktflade til illegaliteten: justitsministeriets forbindelse med det illegale politi er imidlertid meget fragmentarisk. Det beror formentlig væsentligt på, at det stadig ikke er muligt at få de indviede til at udtale sig åbent om dette spørgsmål. I juli og august 1944 spurgte landbrugsministeriets departementschef J. W. Wilcke i chefsforsamlingen, hvilke planer man havde for det tilfælde, at tyskerne angreb det danske politi, og hvilket beredskab man havde ved et tysk sammenbrud. Han blev spist af med vage udtalelser af kollegerne Ejvind Larsen og Svenningsen, og det var der intet mærkeligt eller odiøst i. Departementschefsforsamlingen bar intet kollektivt ansvar, og de rejste spørgsmål tålte på det tidspunkt ikke detailleret drøftelse i nogen større forsamling (s. 36, 41). Ejendommeligere er det, at vi tilsyneladende stadig ikke kan få svar, der er mere oplysende end dem, Wilcke måtte nøjes med. Det er derfor uundgåeligt, at dr. Hæstrups fremstilling bliver uklar. Den er heller ikke uden indre modsigelser. På den ene side hedder det, at det illegale politikorps dannedes »udenfor administrationens rækkevidde og kontrol« (s. 133). På den anden side refereres, at kontorchef Herfeldt endnu inden udgangen af september 1944 forhandlede spørgsmålet med repræsentanter for politiets organisationer, at han havde »mange møder« med en kontaktmand til politimester Seidenfaden, som ledede styrkens opbygning, at flere politifolk, som arbejdede med styrken, blev installeret i ministeriet, og at sager vedr. det illegale politi af Herfeldt refereredes for justitsministeriets departementschef (s. 133 f.).

Om politikernes rolle før den 19. september får vi kun at vide, at Buhl i sommeren 1944 opfordrede politimester Seidenfaden til at overtage posten som politidirektør, »så såre tyskerne var ude af landet«, og at politiinspektør Svend Holten ved et tilfælde var blevet opmærksom på det. Vi efterlades med det indtryk, at Holten og Seidenfaden på eget initiativ er begyndt organiseringen af det illegale politi – og det kan dog vistnok ikke være sandheden (s. 134). Sandheden får vi nok aldrig at se, og det er lidt trist. For det betyder, at vi skal slås med så mange myter. Det skal såvist ikke bebrejdes dr. Hæstrup; hvor kilderne tier, er historikeren hjælpeløs.

Dr. Hæstrup satte sig med sit store værk som mål at skildre det komplekse samspil mellem modstandsbevægelsen og departementschefstyret. Han har gjort mere end det. Han har givet væsentlige bidrag til en karakteristik af det større samspil, omfattende også politikere og erhvervsorganisationer, som var hemmeligheden bag det danske samfunds seje evne til at hele sine egne sår. Han har belyst den umådelige styrke, som lå i alle de bestemmende kredses fundamentale kongenialitet, deres vilje til i enhver situation at finde den »halve løsning«, som fik båden, hvori vi alle var, til at holde sig flydende og i nogenlunde smult vande.

Erik Stig Jørgensen

Aage Trommer: Modstandsarbejde i nærbillede. Odense University Studies in History and Social Sciences. Vol. 7. Odense University Press 1973. 515 s. 90 kr. + moms.

Aage Trommers oprindelige opgave som Jørgen Hæstrups medarbejder var studiet af modstandsbevægelsen i det sydlige Jylland, det område, der siden januar 1944 udgjorde den illegale region III. I modsætning til Hæstrup selv og til kollegerne skulle han dermed hellige sig et lokalhistorisk studium med alle dets muligheder for at nå ud til dem, som gjorde den umiddelbare indsats på kampens usynlige frontlinje – fremstillede illegale blade, organiserede grupper, lavede industri- og jernbanesabotage: »undersøge modstandsbevægelsens udvikling indefra og nedefra« (s. 14), for derved at kunne drage »holdbare konklusioner om modstandsbevægelsens personelle og organisatoriske karakteristika« (s. 377).

Undervejs har forfatteren kvalificeret sig gennem to arbejder om helt centrale områder: »Folkestrejken i Esbjerg 1943. Besættelsens første folkestrejke« (1966) og »Jerbanesabotagen i Danmark under anden verdenskrig. En krigshistorisk undersøgelse« (1971, disputats). Begge